

Arbeid is alles!

Een economische geschiedenis van het verschil tussen de eerste en de derde wereld

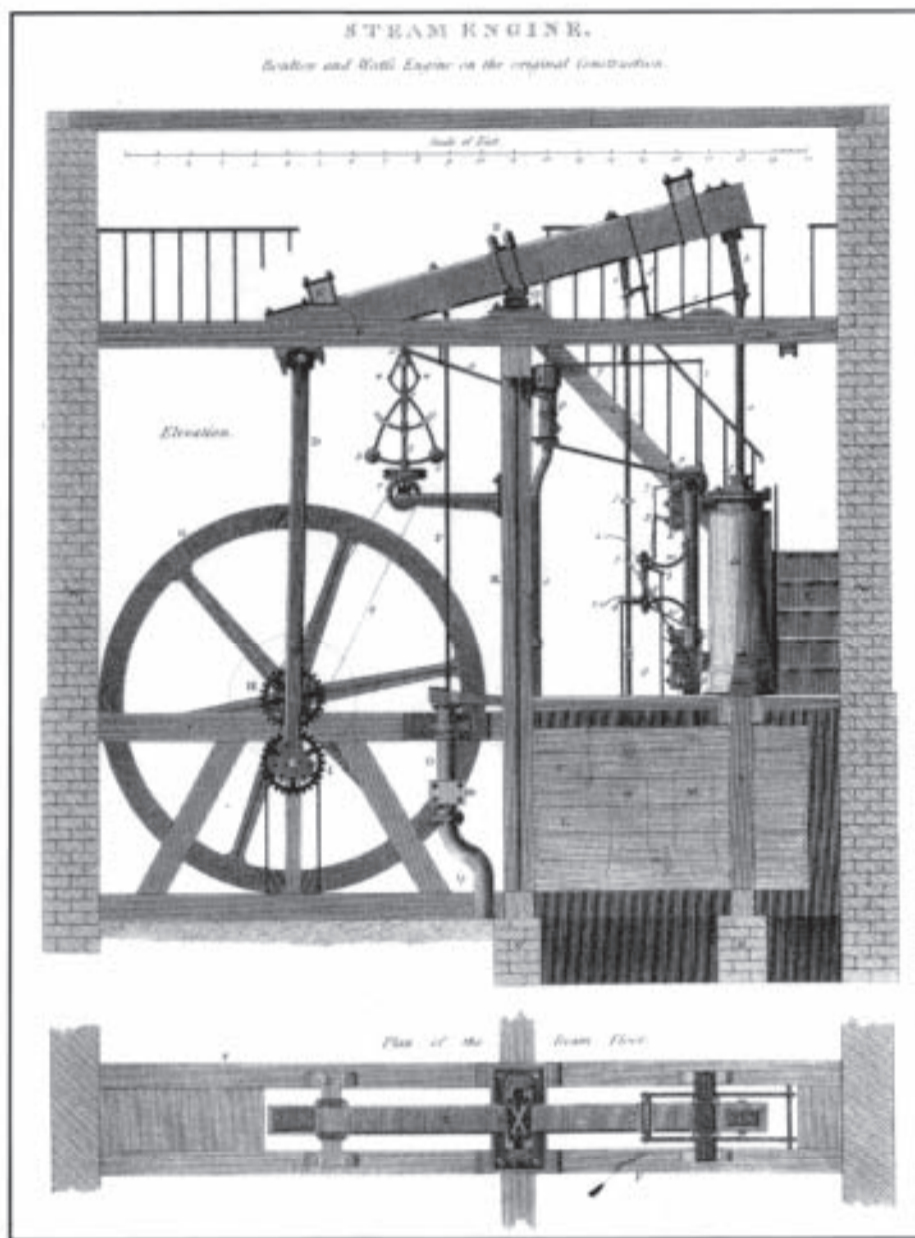
Hoe komt het toch dat vooral het Westen zo sterk van de Industriële Revolutie heeft geprofiteerd, terwijl andere delen van de wereld, met name Afrika, er grotendeels van verstoken bleven? Over de wortels van de moderne economische groei. **door Maarten Prak**

D

financiële crisis heeft ons weer eens met de neus op de feiten gedrukt: economische groei is niet vanzelfsprekend. Waar economen zich het hoofd breken over de oorzaken van fluctuaties op de korte termijn, zijn economisch historici meer geïnteresseerd in de langetermijntrends. De belangstelling gaat dan vooral uit naar de wortels van de moderne economische groei. Lagen die in de Industriële Revolutie, of misschien al veel eerder? Hier van afgeleid is de vraag hoe het toch komt dat vooral het Westen zo sterk van die Industriële Revolutie heeft geprofiteerd, terwijl andere delen van de wereld, met name Afrika, er grotendeels van verstoken bleven. Twee belangrijke methodologische vernieuwingen hebben dit debat een nieuwe urgentie gegeven: de methode van de Nationale Rekeningen en de vergelijkende aanpak.

Voor de laatste jaren veel stof opwaaien. Dat is grotendeels te danken aan één boek, *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (2000) van de Amerikaanse historicus Kenneth Pomeranz. Duizend jaar geleden, en wellicht zelfs nog maar vijfhonderd jaar geleden, liep China in allerlei opzichten voor op Europa. Pomeranz vraagt zich af hoe die voorsprong teloor kon gaan en wanneer dat gebeurde. Zijn antwoord is simpel: het verschil ontstond pas ten tijde van de Industriële Revolutie. Tot dat moment verliepen de economische ontwikkelingen in China en in Europa zeker niet identiek, maar was er volgens Pomeranz evenmin reden om aan te nemen dat ze elkaar veel ontliepen. En zeker niet zoveel, dat je daaruit de latere welvaartsverschillen zou kunnen verklaren. Het was de stoommachine die het verschil maakte, stelt Pomeranz. Dat die in Europa werd uitgevonden en niet in China was het min of meer toevallige gevolg van ecologische beperkingen die met behulp van kolen overwonnen konden worden. In Engeland lag de steenkool onder handbereik, in China niet.

Dit is, vanzelfsprekend, een sterk vereenvoudigde weergave van een complex verhaal. Een van die complexiteiten is dat 'China' en 'Europa' betekenisloze eenheden zijn als het om economische ontwikkeling gaat. De stoommachine werd niet uitgevonden in Opper-Silezië of Oost-Pruisen, maar in Engeland. En de woestijn van West-China is misschien ook niet de beste plaats om te zoeken naar grensverleggende technologie. De echte vergelijking betreft dus de meest geavanceerde regio's: de gebieden rond de Noordzee in Europa en de Yangzhi-delta (Sjanghai en achterland) in China. Op die gebieden concentreert Pomeranz zich, en

De stoommachine van James Watt. Uit: R. Tames, De stoommachine. Een doorbraak in energie. Corowa: 2004.

daarop moeten ook de andere deelnemers aan het debat zich richten.

Maar hoe die vergelijking in te richten; welke criteria snijden hout? Daarvoor komt de laatste tijd een andere methode in beeld, die van de Nationale Rekeningen. Pomeranz en veel van zijn voorgangers gebruikten vooral kwalitatieve indicatoren om economische groei te meten. Economen nemen echter graag de maatstaf van het nationaal inkomen per hoofd. Om dat te bepalen is na de Tweede Wereldoorlog de methode van de Nationale Rekeningen ontwikkeld, die de toegevoegde waarde meet in elk van de drie sectoren – landbouw, industrie, diensten – van een economie. Zo konden vervolgens

via gestandaardiseerde modellen vergelijkbare gegevens worden gegenereerd over de stand van de nationale economieën in de wereld. Daarvoor moesten wel verschillende problemen overwonnen worden. Hoe meet je bijvoorbeeld de productie in het onderwijs of in de gezondheidszorg, om twee bedrijfstakken te noemen met een aanzienlijke omzet?

Intussen zijn enorme vorderingen gemaakt op dit gebied, vooral dankzij de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO). Een van de voormalige werknemers van die organisatie, Angus Maddison, van 1978 tot 1996 hoogleraar economie in Groningen, heeft de Nationale Rekeningenmethode geschikt gemaakt voor historisch

CONTOURS OF THE WORLD ECONOMY 1-2030 AD. ESSAYS IN MACRO-ECONOMIC HISTORY door Angus Maddison. Oxford University Press. Oxford 2007. 432 pag. € 30,-

THE LONG ROAD TO THE INDUSTRIAL REVOLUTION. INSTITUTIONS AND HUMAN CAPITAL FORMATION IN EUROPE IN A GLOBAL PERSPECTIVE, 1000-1800 door Jan Luiten van Zanden. Brill. Leiden 2009. 343 pag. € 119,50

THE ENLIGHTENED ECONOMY. AN ECONOMIC HISTORY OF BRITAIN, 1700-1850 door Joel Mokyr. Yale University Press. New Haven CT/Londen 2010. 550 pag. € 37,45

THE BRITISH INDUSTRIAL REVOLUTION IN GLOBAL PERSPECTIVE door Robert C. Allen. Cambridge University Press. Cambridge 2009. 344 pag. € 21,-

THE INDUSTRIOUS REVOLUTION. CONSUMER BEHAVIOR AND THE HOUSEHOLD ECONOMY, 1650 TO THE PRESENT door Jan de Vries. Cambridge University Press. Cambridge 2008. 327 pag. € 25,-

onderzoek. Daarbij stuitte hij vanzelfsprekend op het probleem dat statistische gegevens van vóór pakweg 1800 domweg ontbreken. Zelfs voor de eeuw na 1800 kostte het de Utrechtse econoom historicus Jan Luiten van Zanden en een groep onderzoekers al een kleine tien jaar, en de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) een miljoen euro, om alleen de Nationale Rekeningen van Nederland te reconstrueren.

Het mag daarom een klein wonder heten dat Maddison erin geslaagd is reeksen van het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking te reconstrueren voor een aanzienlijk deel van de wereld sinds het Romeinse Rijk – dus zeg maar voor de afgelopen twee millennia. Voor de laatste duizend jaar zijn die reeksen neergelegd in een uitgave van de OESO uit 2001, die vol staat met fascinerende tabellen. Tekst en uitleg geeft Maddison in zijn recente bundel met opstellen *Contours of the World Economy 1-2030 AD*, alweer volgens de methode van de Nationale Rekeningen. Als boek laat deze publicatie wel wat te wensen over. De opstellen zijn niet altijd even goed op elkaar afgestemd en soms worden alinea's zelfs letterlijk herhaald. Desondanks werpt de inhoud een buitengewoon interessant licht op de vraag naar de oorsprong van moderne economische groei.

Volgens Maddisons berekeningen stonden de werelddelen bij het begin van de christelijke jaartelling ongeveer op hetzelfde welvaartspeil. Het verschil tussen de rijkste regio's (West-Europa) en de armste (Oost-Europa, Latijns-Amerika) bedroeg niet meer dan een factor ander-

half. Duizend jaar later was aan het absolute welvaartspeil niets veranderd. De onderlinge verschillen waren bovendien nog kleiner geworden doordat West-Europa na de instorting van het Romeinse Rijk was teruggeworpen naar het gemiddelde welvaartsniveau. In 1500 was de wereldbevolking gemiddeld twintig procent rijker dan in het jaar 1000, vooral doordat West-Europa, en in mindere mate ook Azië en Oost-Europa, stevig gegroeid waren. Afrika was daarentegen verder achteropgeraakt. De welvaartsverschillen tussen de rijkste en armste werelddelen waren daardoor toegenomen tot een factor twee.

Daarna begon de welvaart in Europa nog veel sterker te groeien. In 1820, toen de effecten van de Industriële Revolutie nog maar beperkt merkbaar waren, was de gemiddelde West-Europeaan toch al bijna drie keer zo welvarend als in de middeleeuwen, terwijl ook Noord- en Zuid-Amerika, grotendeels gekoloniseerd door Europeanen, flinke vooruitgang hadden geboekt. In Azië en Afrika daarentegen was de vooruitgang teleurstellend gering, of zelfs helemaal afwezig. Spoelen we snel vooruit naar onze eigen tijd, dan zien we opnieuw dat de welvaart in het Westen stijgt, terwijl tegelijkertijd de ongelijkheid met andere werelddelen toeneemt. De inwoners van het Westen zijn nu gemiddeld ongeveer twintig keer zo welvarend als in 1820, terwijl het inkomen per hoofd van de bevolking in Afrika ternauwernood uitkomt boven het Europese peil van 1820.

De belangrijkste conclusie uit dit alles – en die staat dus haaks op Pomeranz' stelling – is dat de groei in het Westen al was begonnen in het tijdvak 1500-1820, dus ruimschoots vóór de Industriële Revolutie. Die moet daarom eerder beschouwd worden als een versnellingsfase van die groei dan als de oorzaak ervan. Volgens dezelfde redenering is ook de 'great divergence' een gevolg van een autonoom groeiproces in Europa dat al ruim voor 1800 had ingezet, wellicht zelfs al voor 1500.

'Was de stoommachine niet in Engeland uitgevonden, dan was het waarschijnlijk in Frankrijk gebeurd.'

Vier verklaringen voert Maddison aan voor deze Europese ontwikkeling: de onderkenning van het vermogen van de menselijke geest om via onderzoek en experiment de natuurkrachten te temmen (de oprichting van universiteiten en de uitvinding van de boekdrukkunst zijn hiervan voorbeelden); institutionele veranderingen die het ondernemerschap bevorderden; de christelijke hervorming van het familie- en erfrecht, waardoor eigendomsrechten beter geregeld werden; en de gelijktijdige competitie en uitwisseling tussen middelgrote natiestaten die voor veel dynamiek zorgden.

Deze verklaringen zijn de moeite van het overwegen zeker waard, al zijn ze niet bepaald nieuw. En ook op andere punten zijn Maddisons resultaten niet zonder problemen. Zoals gezegd, alles van vóór de negentiende eeuw is een reconstructie die op allerlei aannames berust. En naarmate we verder teruggaan in de tijd, veronderstellen we steeds méér. Het komt er dus vooral op aan hoe geloofwaardig je ramingen zijn. Een van de belangrijkste manieren om betrouwbaarheid te creëren is transparantie: waar zitten de harde data, hoe zijn die bewerkt en welke veronderstellingen zijn in het model gestopt?

Maddison verdient lof voor het integraal publiceren van veel van zijn materiaal; zo kunnen andere onderzoekers reconstrueren hoe hij de gegevens heeft behandeld om tot zijn uitkomsten te raken. De herkomst van die data is echter helaas niet altijd even duidelijk want Maddison heeft de gewoonte om telkens door te verwijzen naar oudere publicaties van eigen hand. Een tweede probleem betreft zijn verklaring van de trends die hij constateert. In *Contours of the World Economy* levert Maddison uitvoerige analytische beschouwingen, maar zelden of nooit zijn die afgeleid uit de data zelf. Daarvoor kunnen we beter bij anderen te rade gaan.

Bijvoorbeeld bij de al genoemde Jan Luiten van Zanden, van wie onlangs *The Long Road to the Industrial Revolution* verscheen. Vertrekkend vanuit dezelfde premisse als Maddison, namelijk dat de groei van West-Europa ver voor 1800 begon, pro-

beert de auteur met kwantitatieve gegevens greep te krijgen op het waarom van die ontwikkeling. Hij pretendeert geen algemene economische geschiedenis te geven, maar onderzoekt de mogelijke oorzaken van de Europese groei. De belangrijkste theorie die Van Zanden hierbij gebruikt, is die van de New Institutional Economics. Deze voorspelt dat groei vooral het resultaat is van lagere transactiekosten, die op hun beurt weer het resultaat zijn van efficiënte instituties, zoals wettelijke bescherming van eigendomsrechten en transparante markten. Het boek is dus in feite een zoektocht naar de instituties die Europa onderscheidde van andere werelddelen en naar de economische gevolgen daarvan. Alle hoofdstukken bieden kwantitatieve indicatoren voor die gevolgen – en waar die ontbreken, worden alternatieve indicatoren gebruikt die zulke gevolgen bij benadering kunnen meten. Het debat naar aanleiding van dit boek zal, behalve over de cijfers zelf, ongetwijfeld vooral gaan over de bruikbaarheid van de indicatoren ('zeggen die werkelijk wat Van Zanden ze wil laten zeggen?').

Het vertrekpunt van iedere beschouwing over de Europese geschiedenis na de val van het Romeinse Rijk is de fragmentatie die eeuwenlang het politieke landschap van Europa kenmerkte. Meestal wordt deze fragmentatie van het gezag als een probleem afgeschilderd, maar het vreemde is dat de Europese economie tussen pakweg 900 en 1300 juist een enorme expansie doormaakte. Politieke fragmentatie bleek ook bevorderlijk te werken voor de verstedelijking en droeg zo bij aan vernieuwing van het sociale en economische leven. Dit was te meer het geval omdat een van de belangrijkste institutionele innovaties van deze periode bij uitstek gestalte kreeg in de steden: de vorming van corporaties, vaak gebaseerd op het gildenmodel, waarin mensen op min of meer vrijwillige basis gingen samenwerken. Het was staatsvorming van onderop.

Een andere institutionele innovatie werd gedragen door de kerk. Die begon zich omstreeks het jaar 1000 steeds intensiever met het maatschappelijk leven te bemoeien en hielp zo onder meer het familierecht in het leven te roepen, met als belangrijkste element de vereiste instemming van beide huwelijkspartners. Dit maakt dat tot op heden in West-Europa laat getrouwd wordt en relatief veel mensen helemaal nooit trouwen.

De economische groei in de eeuwen tussen 900 en 1300 was tamelijk gelijkmatig verdeeld over de Europese regio's. Dat veranderde na de Zwarte Dood, in het midden van de veertiende eeuw. Die was overall een zware klap, waarbij circa een derde van alle Europeanen het leven liet. Maar sommige gebieden kwamen er snel overheen (de landen rond de Noordzee), andere (Zuid-Europa) pas honderden jaren later. In de periode tussen 1500 en 1800 was de meeste economische groei geconcentreerd in de Lage Landen en in Engeland. Juist daar sloeg het 'moderne' het sterkst aan; in die streken ook vinden we de hoogste percentages mensen die konden schrijven en rekenen, wat weer wijst op investeringen in menselijk kapi-

taal. De *skill premium*, het verschil tussen geschoolde en ongeschoolde beroepen in dezelfde bedrijfstak, was in West-Europa doorgaans lager dan elders in Europa, terwijl het Europese gemiddelde weer beduidend lager lag dan in Azië. Kennelijk beschikte Europa over efficiënt functionerende arbeidsmarkten.

Hoge belastinginkomsten en een lage rentestand op overheidsleningen, juist ook in Engeland en Nederland, wijzen op een efficiënt functionerende overheid. Het is een van de verrassende uitkomsten van Van Zanden's studie dat economische groei en een hoge belastingdruk vaak hand in hand gingen. Buiten Europa maakten overheden zelden schulden en bleef de kapitaalmarkt, mede daardoor, zeer beperkt van omvang. De rentestand beliep in Azië daardoor vaak het twee-, drie-, of zelfs viervoudige van het Europese peil. Zo bevestigt Van Zanden met nieuwe gegevens de grote lijn van Maddison's verhaal.

Ook de in Utrecht geboren maar in de Verenigde Staten werkzame economisch historicus Joel Mokyr ziet Noordwest-Europa – en dus niet speciaal Engeland – als de bakermat van de Industriële Revolutie. Was de stoommachine niet in Engeland uitgevonden, dan was het zeker op het continent gebeurd. Waarschijnlijk in Frankrijk, zo laat Mokyr geregeld doorschemeren in zijn boek *The Enlightened Economy*, want veel baanbrekende natuurwetenschap kwam daarvandaan. Voor Mokyr is deze wetenschap essentieel. Hoe je het ook bekijkt, moderne economische groei was het resultaat van technologie, zo is zijn uitgangspunt.

'Het huidige inkomen per hoofd van de bevolking in Afrika komt ternauwernood uit boven het Europese peil van 1820.'

Over dit onderwerp heeft Mokyr het afgelopen decennium al twee goed ontvangen boeken geschreven; hij weet dus waar hij het over heeft. De nieuwe technologie van de Industriële Revolutie kwam voort uit de ontdekkingen van de zeventiende-eeuwse Wetenschappelijke Revolutie. Maar pas tijdens de Verlichting, dus in de achttiende eeuw, werden die wetenschappelijke inzichten ook geschikt gemaakt voor economische toepassingen. De Verlichting populariseerde de nieuwe inzichten en zorgde tegelijkertijd voor een mentaliteitsomslag. Er ontstond een optimistisch geloof in de maakbaarheid van de samenleving. Daardoor hielp de Verlichting de technologische én de institutionele voorwaarden scheppen voor de belangrijkste economische versnelling uit de geschiedenis.

Mokyr moet in zijn verklaring van de Industriële Revolutie rekening houden met twee problemen. Het eerste probleem is dat uit de Engelse Nationale Rekeningen van de negentiende eeuw is gebleken dat de effecten van de stoom-

De beknopte en heldere analyse van het Amerikaanse politieke systeem en van de (on)mogelijkheden van het Obama experiment

Het Obama experiment. Hoop in tegenslag

Uwe BECKER met bijdragen van Esmé CARTENS, Jasper RISCHEM en Eline VAN SCHRAK

Het beschrijft en bespreekt de belangrijkste ontwikkelingen van het jaar 2009 zoals de hervorming van de gezondheidszorg en de oorlog in Afghanistan en plaatst ze in de context van de Amerikaanse politiek en samenleving.

Met een overzicht van de belangrijkste besluiten van de regering Obama in 2009 en van de achtergrond van de zwaargewichten uit het team Obama.

9789055893065, Eur 15,-

www.spinhuis.nl

machine en van de fabriek pas heel laat zichtbaar werden. Dat is met Mokyr's benadering vrij eenvoudig oplosbaar. Een mentaliteitsomslag heeft nu eenmaal een lange incubatietijd. Het andere probleem is en blijft: waarom dan precies Engeland? Mokyr meent dat een deel van de verklaring moet zijn dat de Engelse samenleving relatief 'open' was. Dat wil zeggen: nieuwe ideeën kregen er meer kans. Dat is helaas niet zo gemakkelijk te bewijzen. Mokyr's andere verklaring is dat de Engelse producenten buitengewoon goed opgeleid waren, en dus beter dan elders in staat om de nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten ook toe te passen. Behalve de (gekleurde) getuigenissen van tijdgenoten zijn er echter geen goede bewijzen dat Engelse arbeiders inderdaad behendiger waren dan hun tijdgenoten elders in Noordwest-Europa. Omdat het Engelse vakonderwijs niet wezenlijk verschilde van dat op het continent, blijft onduidelijk hoe die arbeiders dan zo goed werden opgeleid, en vooral waarom.

Voor dit laatste biedt een ander recent boek over de oorzaken van de Industriële Revolutie uitkomst. In *The British Industrial Revolution in Global Perspective* lanceert de in Oxford werkzame economisch historicus Robert Allen de stelling dat het vooral de hoge lonen waren die in Engeland innovaties genereerden. Door die hoge lonen viel er geld te verdienen met het vervangen van menselijke arbeidskracht door machines. Deze situatie bestond ook in een aantal andere Europese landen, niet in het minst in Nederland. Engeland kende daarnaast echter een tweede bijzondere omstandigheid: de energiekosten waren er ongewoon laag, dankzij de efficiënte exploitatie van de kolenvoorraden. Daarom richtten Britse uitvinders zich onder meer op de aanwending van die goedkope energiebronnen bij de verlaging van de arbeidskosten.

Ook Allen heeft zich verdiept in de vergelijking met andere werelddelen, met name Azië en Noord-Amerika. Hij constateert dat de laatste regio behoorde tot de hogelonengebieden en daarom ook snel de Engelse uitvindingen overnam. Elders gebeurde dat veel langzamer omdat de kosten van energie er hoog waren en die van arbeid relatief laag. In de loop van de negentiende eeuw slaagden de Engelsen er echter in de energie-efficiëntie van hun stoommachines sterk te verbeteren, waardoor ze ook met meer succes toepasbaar waren op andere locaties. Dat stelde andere delen van Europa, en uiteindelijk de rest van de wereld, in staat om in meer of mindere mate te delen in de vruchten van de Industriële Revolutie.

De hoge lonen hadden nog een ander positief effect op economische groei: meer consumptie. Waar de voorgaande boeken de economie vrijwel uitsluitend vanaf de aanbodzijde bekijken, vestigt de in Berkeley werkende historicus Jan de Vries in zijn boek *The Industrious Revolution* uitdrukkelijk de aandacht op de vraagzijde. Intussen is namelijk een enorme hoeveelheid data voorhanden waaruit blijkt dat in de zeventiende en achttiende eeuw, dus al voordat de Industriële Revolutie goed op gang kwam, aan

die vraagzijde twee wezenlijke veranderingen ontstonden.

In de eerste plaats breidde het assortiment consumentengoederen zich geweldig uit. Dankzij de koloniale handel bereikten nieuwe producten, zoals specerijen, zijde en porselein, de Europese markten; vervolgens ook suiker, koffie en thee. Deze producten – en dat was de tweede belangrijke verandering – vonden gretig aftrek bij steeds bredere lagen van de bevolking. Curieus genoeg gebeur-

'Volgens Maddison was de groei in het Westen al ruimschoots vóór de Industriële Revolutie begonnen.'

de dat in een tijd waarin de lonen maar matig stegen. De enige verklaring kan zijn dat mensen kennelijk gewoon harder gingen werken. Heiligendagen werden afgeschaft, het zogeheten maandag houden (een extra dag vastgeplakt aan het weekeinde) werd beperkt, vrouwen en kinderen werden op ongekende schaal ingeschakeld in het productieproces. Dit was de 'ijverige revolutie' van De Vries' titel. Symbolisch voor deze gedragsverandering was de opmars van klokken voor privégebruik, vooral van het draag-

bare horloge. In 1675 had nog geen tien procent van de Engelse huishoudens een klok; omstreeks 1800 bezat zelfs meer dan een derde van alle paupers een dergelijk voorwerp. 'Druk, druk, druk' had zijn intrede gedaan!

Tezamen suggereren de hier besproken boeken een nieuwe consensus over de ontwikkeling van de wereldeconomie. In de pre-industriële tijd waren de twee belangrijkste productiefactoren grond en arbeid. Door regionale specialisatie en arbeidsdeling konden de opbrengsten van beide productiefactoren in heel de wereld toenemen (in de literatuur bekend als 'Smithian growth'), maar dit was een zeer traag proces. In Europa wordt vanaf ongeveer het jaar 1000 een versnelling van het groeitempo zichtbaar. Waarom dat gebeurde, is nog steeds niet helemaal duidelijk, maar wel dat het iets van doen had met de chaos die was ontstaan na de val van het Romeinse Rijk. In die chaos kregen nieuwe initiatieven 'van onderop' een kans. Zo ontstonden diverse instituties die de hoeksteen van de burgerlijke samenleving zouden gaan vormen: het kerngezin en organisaties voor collectieve actie (burgerschap). Die instituties betekenden een belangrijke versterking van de factor arbeid in de Europese economieën. Technologische vernieuwing richtte zich steeds uitdrukkelijker op die productiefactor; in China daarentegen op verbetering van de grondproductiviteit.

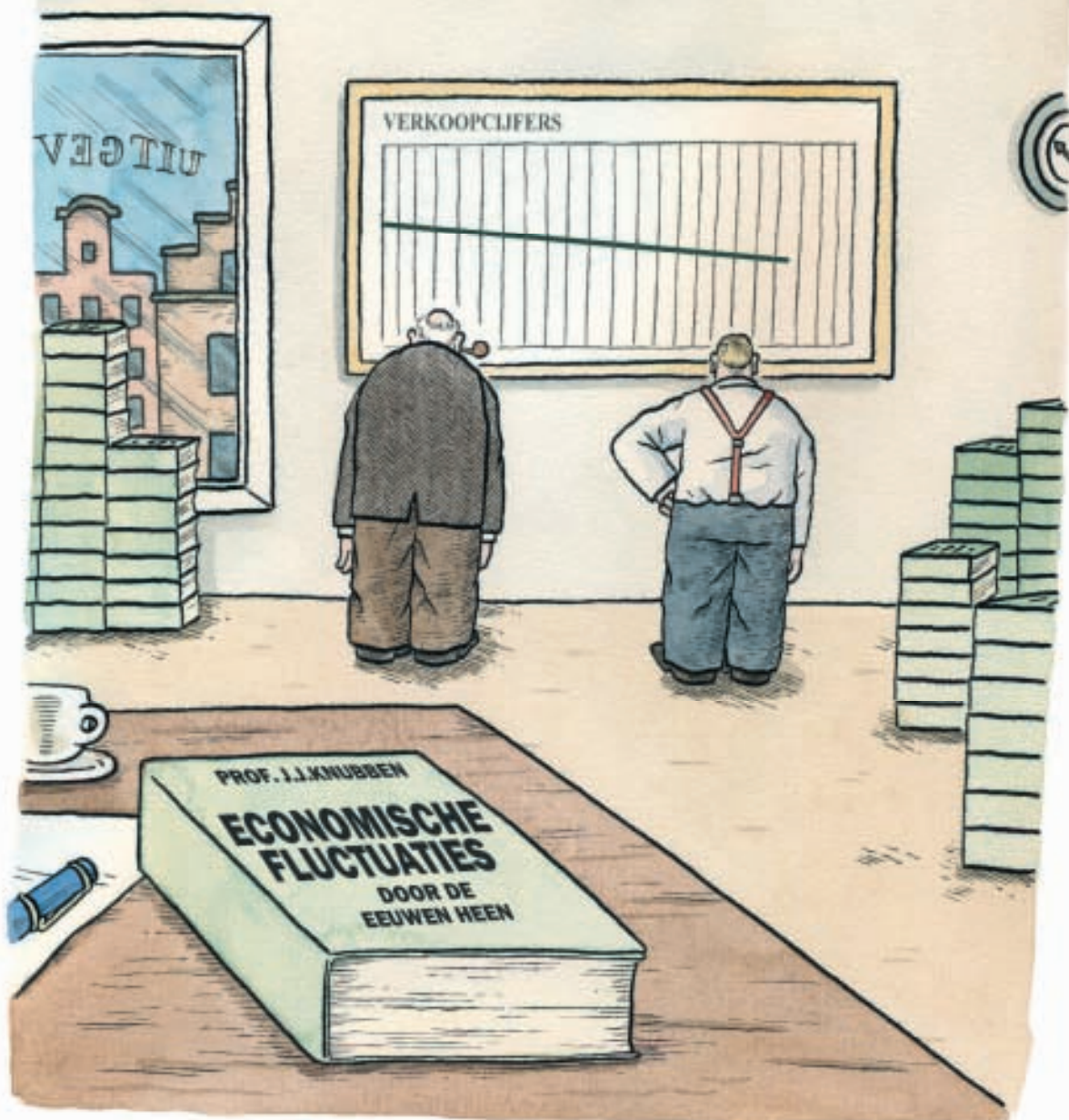
Het is allicht geen toeval dat de twee belangrijkste macro-inventies van het

afgelopen millennium, de boekdrukkunst en de stoommachine, juist een belangrijke impuls voor de factor arbeid betekenden. Langzamerhand begon het ook tot intellectuelen door te dringen dat vooruitgang niet alleen van toeval hoefde af te hangen. Sinds de Wetenschappelijke Revolutie en de Verlichting ontstond het idee dat de wetenschap direct kon bijdragen aan het veranderen van de economie en samenleving. Arbeiders zelf reageerden, misschien iets minder bewust maar uiteindelijk minstens even effectief, door hun inspanningen meer en meer te laten bepalen door de marktvrage, en door hun zuurverdiende centjes niet op te potten maar uit te geven aan de begeerlijke massaproducten die in deze periode in steeds grotere verscheidenheid werden aangeboden. Omstreeks 1800 lagen 'moderne' groeicijfers nog in het verschiet, maar de contouren van de moderne economie waren al zeer herkenbaar aanwezig, niet in het minst in Nederland.

Maarten Prak is hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Overige literatuur

- A. Maddison. *The World Economy. A Millennial Perspective*. OESO. Parijs 2001.
- K. Pomeranz. *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton University Press. Princeton 2000.

Prof. Knubben op bezoek bij zijn uitgever